

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ І ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

УДК 130.2+130.3

І.П. Білецький

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
к. філос. н., доцент кафедри теорії культури і філософії науки

СУСПІЛЬСТВО І ЦИВІЛІЗАЦІЯ: БЛИСК І ЗЛИДЕННІСТЬ «ПРОТИСТОЯННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ» С. ГАНТІНГТОНА

Стаття присвячена критиці цивілізаційної теорії Самуела Гантінгтона, на протипагу якій висувається власна теорія того, що собою являє цивілізація як наднаціональне утворення в сучасному світі. Цивілізація визначається як спосіб взаємодії людини зі світом і характеризується трьома аспектами: 1) цивілізаційною ідентичністю, 2) технологіями (в широкому розумінні цього слова, насамперед соціальними технологіями, які відрізняють її від інших цивілізацій) і 3) ресурсами (в широкому розумінні, насамперед людськими), необхідними для реалізації цих технологій. Показано, що в XX столітті можна говорити лише про чотири цивілізації: мусульманську, індійську, китайську та західну. Остання накинута свої уявлення та технології решті світу. Показано, що цивілізації розвиваються за схожою логікою, але в різних умовах, що й призводить до відмінностей між ними.

Ключові слова: цивілізація, культура, ідентичність, технологія.

I.P. Biletsky

SOCIETY AND CIVILIZATION: SPLENDOR AND MISERY OF S. HUNTINGTON'S "THE CLASH OF CIVILIZATIONS"

The article is dedicated to criticism of S. Huntington's civilizations theory, as an opposite to it author's own conception of civilization as a supernational unity is suggested. Civilization is defined as a means of human interaction with the world and is characterized with three features: 1) civilizational identity, 2) technologies (in wide understanding, humanitarian and social beforehand) and 3) resources (in wide understanding, human beforehand) necessary to the technologies realization. It is demonstrated that in the XX c. four civilizations may be pointed out: Mussulman, Indian, Chinese and Western civilizations. The latter could have imposed its ideas and technologies to all other world. It is shown that civilizations develop according to the same logic, differences are conditioned by different geographic, historic, cultural circumstances.

Key words: civilization, culture, identity, techlology.

И.П. Билецкий

ОБЩЕСТВО И ЦИВИЛИЗАЦИЯ: БЛЕСК И НИЩЕТА «КОНФЛИКТА ЦИВИЛИЗАЦИЙ» С. ХАНТИНГТОНА

Статья посвящена критике цивилизационной теории С. Хантингтона, в противоположность которой автор предлагает собственную концепцию цивилизации как наднационального образования. Цивилизация определяется как способ взаимодействия человека с окружающим миром и характеризуется тремя качествами: 1) цивилизационной идентичностью, 2) технологиями (в широком значении слова, прежде всего технологиями гуманитарными), отличающими её от других цивилизаций и 3) ресурсами (в широком понимании, прежде всего человеческими), необходимыми для реализации своих технологий. Показано, что в XX веке можно говорить только о четырех цивилизациях: мусульманской, индийской, китайской, западной. Последняя смогла навязать свои представления и технологии

всему остальному миру. Показано, що цивілізації розвиваються по одній і той же логіке, но в різних умовах, що і обусловлює различия между ними.

Ключевые слова: цивилизация, культура, идентичность, технология.

Перше видання книги Самюела Гантінгтона «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» пройшло малопоміченим. Широкий резонанс книга здобуває лише після подій 11 вересня 2001 р. Репрезентація світової реальності, представлена в книзі Гантінгтона, майже повністю збіглася з тими змінами масової західної свідомості, які були викликані цими подіями. Після закінчення холодної війни, пише Гантінгтон, світ вперше став багатополюсним. Прогнози Ф. Фукуями про кінець історії не справдилися, тому що на зміну одним (ідеологічним) протистоянням прийшли інші. Протистояння цивілізаційні [3, с. 13]. Цивілізаційні протистояння – це протистояння не між класами, ідеологіями чи економічними інтересами, а між народами з різними культурними ідентичностями [3, с. 20]. Гантінгтон пише про сінську (китайську), японську, індуїстську, мусульманську, африканську, православну, латиноамериканську, західну, північноамериканську (дочірню від західної) цивілізації [3, с. 43 – 47]. При більш глибокому аналізі підхід Гантінгтона, не зважаючи на всю його яскравість та позірну евристичну силу, не може не викликати запитань. Зокрема, запитань щодо наведених Гантінгтоном цивілізацій. Чи існує нині якась окрема африканська чи латиноамериканська цивілізація? Чи існує окрема японська цивілізація? Чи вона є лише варіантом китайської? Як щодо православної цивілізації? Чи слід відносити до неї традиційно православні Грецію, Болгарію, Румунію, країни, які ввійшли до складу Євросоюзу? Чи може православна цивілізація – це насамперед Росія? Але чи можна називати Російську цивілізацію¹ православною, якщо не більше 10% її населення регулярно відвідує церкву?² [4, с. 124 – 125]

До честі Гантінгтона слід сказати, що він сам визнавав, що його система – це лише певна модель, яка працює лише в певному наближенні [3, с. 23 – 24]. В даній статті я, відштовхуючись від моделі Гантінгтона, збираюся проаналізувати межі й евристичні можливості цивілізаційного підходу як такого, зокрема у культурології. Для виконання цієї задачі потрібно задати робоче визначення цивілізації, критерії, за якими можна виділити цивілізацію, а також показати проблеми, які виникають у зв'язку з таким виділенням.

За робоче визначення я беру визначення цивілізації російським аналітиком Сергієм Переслегіним. За Переслегіним цивілізація – це спосіб взаємодії людини з оточуючим світом [4, с. 100]. Мільйон років тому усе людство репрезентувало одну єдину цивілізацію, цивілізацію кам'яного віку (принаймні так це виглядає з точки зору сьогодення). Тобто, у цей час спосіб життя людей на різних континентах не проявляв жодних видимих відмінностей. Диференціація починається пізніше. З часом людство поступово починає ділитися на багато відмінних одна від одної цивілізацій. Наприклад, у XV столітті можна говорити про християнську західну, християнську східну (православну), мусульманську, китайську, індійську цивілізації, цивілізації ацтеків та інків, африканські цивілізації. До XX століття дожило лише чотири з них: західна, мусульманська, індійська та китайська цивілізації.

Що вводить цивілізацію у життя? Я вважаю, що наступне:

- цивілізаційна ідентичність (відмінна від етнічної чи національної, по відношенню до якої остання виступає як певна наднаціональна ідентичність);
- технології (в широкому розумінні слова і насамперед гуманітарні та соціальні

¹ Росію часто вважали і вважають окремою цивілізацією.

² За даними нульових років. Навряд чи нині, через десять років, щось кардинально змінилося, не зважаючи на всю православну риторику в сучасній Росії.

технології, які власне й відрізняють одну цивілізацію від іншої);

- ресурси, необхідні для реалізації зазначених технологій (ресурси в широкому розумінні цього слова, насамперед – людські ресурси).

Наявність наднаціональної цивілізаційної ідентичності є очевидною у випадку західної, індійської та мусульманської цивілізацій. Дещо складніше з цивілізацією китайською. Тут можна говорити або про цивілізацію – націю, або звернути увагу на наявність великої внутрішньої різноманітності всередині самого Китаю, яка робить його подібним до певного роду багатонаціонального утворення³.

Що стосується технологій, то тут маємо наступне. Базовими технологіями західної цивілізації є пріоритет особистості над групою, права і свободи особистості, в т.ч. політичні свободи і демократія. Демократія означає загальне виборче право за принципом одна людина – один голос. Політичні ж свободи стають можливими через систему розділення влади на різні гілки. Ці два принципи західна цивілізація змогла нав'язати решті майже усього іншого світу. Серед додаткових принципів можна згадати раціоналізм, який проявляє себе в системі формального кодифікованого права та науковому дискурсі, а також індустриальні технології. Ці моменти так само були перейняті іншими цивілізаціями.

Базовими технологіями інших цивілізацій ХХ століття виступають: конфуціанство для китайської цивілізації, шаріат для мусульманської та кастова система для індійської⁴. Ресурси – людські, територіальні, природні, культурно-семіотичні – це ресурси країн, що входять до складу відповідних цивілізацій. Деякі країни з названих Гантінгтоном (Росія, Японія) зависають у повітрі. Так Росія нерідко позиціонує себе як окрему цивілізацію, однак, для того щоб бути справжньою цивілізацією їй не вистачає ані власних оригінальних технологій, ані людських та культурно-семіотичних ресурсів.

Наявність у сучасному світі чотирьох зазначених цивілізацій є цілком очевидним емпіричним фактом. Але що слідує з цього факту? Які евристичні перспективи відкриває наведена модель? Чи означає вона те, що кожна цивілізація розвивається за своїми власними, відмінними від інших, законами? Розглянемо приклад китайської цивілізації.

Китайські світогляд і культура є організмичними, тобто сприймають оточуючий світ як єдиний організм, кожна жива істота чи неживий предмет є свого роду органами цього організму. Коли кожен орган знаходиться на своєму місці і належним чином виконує свої функції (слідuje своєму дао, як це називають у Китаї), в організмі – всесвіті панують мир і гармонія. Якщо хтось або щось відступає від свого дао, то починаються негаразди. Філософія в цьому контексті стає мистецтвом відновлення й збереження гармонії (тобто роз'яснення того, в чому чие дао полягає, а також аргументах, чому кожен має слідувати йому). Тобто дао – ключовий концепт усієї китайської філософії, далі тільки питання в тому, як його витлумачити. Конфуціанство розглядає шлях-дао людини у суспільстві, даосизм у всесвіті [2, с. 81]. Як було сказано, базова технологія китайської цивілізації – конфуціанство. Але що таке конфуціанство? Це система соціально-етичної філософії. В сучасному тлумаченні вона зводиться до наступного: людина стає людиною лише у суспільстві, суспільство – організм, окрема людина – частина (орган) цього організму, і як частина організму вона має свої місце і функцію, виконувати яку – її обов'язок. Благородна людина думає про обов'язок, підла про вигоду, – говорив Конфуцій. Благородна людина знає, в чому полягає її дао, і слідує йому. Саме на благородних людях, які слідують обов'язку, тримається суспільство. Якщо західна цивілізація приходять урешті решт до ідеї рівності і демократії (за

³ Маються на увазі поділи всередині самої китайської нації. Так, наприклад, деякі китайці розмовляють на діалектах, що є абсолютно незрозумілими для носіїв інших діалектів.

⁴ Звичайно, що це лише спрощений підхід. У дійсності все набагато складніше.

принципом одна людина – один голос), то китайська в лиці конфуціанства до принципу меритократії (згідно з яким, право голосу мають лише найбільш достойні). Головна проблема демократії – некомпетентність виборців. Мало хто з них здатний чи, принаймні, готовий розбиратися в усіх нюансах передвиборних програм та систем. Тому демократичні вибори є суто ірраціональним процесом, свого роду лотереєю, яка не може дати бажаних результатів [1, с. 33].

Американський дослідник Деніел Белл вважає, що сутністю конфуціанства, у дотиченні до соціальних та політичних проблем, є принцип меритократії. Чи має така система переваги над західною системою. Даніел Белл пише: «На сьогодні Китай показує недостатньо високий рівень у сенсі державного управління, а Сполучені Штати – недостатньо низький, щоб політична меритократія Китаю відіграла роль «м'якої влади» в інших країнах» [1, с. 43].

Чи є меритократичний підхід суто китайським, а демократичний суто західним, чи, можливо також, що існують якісь змішані форми? Д. Белл наводить три моделі т.зв. демократичної меритократії:

1. *«Голосуємо за мудрих і добродесних»* [1, с. 157].

Головна проблема цього підходу – брак компетентності виборців. Як протизвагу некомпетентності Джон Стюарт Мілл пропонував змішану систему: право голосу одержують не всі, але лише деякі громадяни, наприклад, ті, хто мають вищу освіту [1, с. 158 – 160].

2. *Горизонтальна модель: демократія й меритократія на найвищому рівні* [1, с. 162].

Варіант такої системи пропонував, наприклад, Сунь Ятсен. Окрім законодавчої та виконавчої гілок влади він запропонував третю, екзаменаційну гілку влади. Власне така гілка була присутня в імператорському Китаї, звідки її і взяв Сунь Ятсен (інша справа, що в імператорському Китаї не було виборів). Ця ідея знайшла своє вираження в Гоміньданівській конституції 1946 року, що передбачала наявність спеціального органу для іспитів або «Екзаменаційного Юаня». Передбачалося, що громадяни мають проходити спеціальний курс навчання і лише після його закінчення й успішного складення іспитів одержувати право голосу на виборах. Щоправда, пізніше Гоміньданівські лідери Тайваню перейшли до загальноосвітньої системи «одна людина – один голос» [1, с. 162 – 163].

Власне в сучасному світі система «одна людина – один голос» приймається не тому, що вона є ефективною, а як захист індивідуальних свобод [1, с. 165]. Певним аналогом системи меритократії компетентних може служити Палата лордів у Великобританії. Її роль, однак, постійно знижується [1, с. 166].

Інший приклад – система, запропонована сучасним китайським політичним мислителем Цзян Цином. Згідно з Цзян Цином, проблема демократії полягає в тому, що вибір врешті решт обумовлюється приземленими бажаннями та інтересами виборців. При цьому нехтуються моральні аспекти, а також виникає конфлікт між коротко- і довготерміновими інтересами. Яскравий приклад останнього – ставлення до екологічних питань.

Для того щоб розв'язати зазначені проблеми, слід зробити акцент на т.зв. «сакральних цінностях». Під останніми Цзян Цин розуміє конфуціанський «шлях гуманної влади». У стародавні часи «шлях гуманної влади» реалізувався через монархічну систему правління досконалих правителів династій Ся, Шан, Чжоу. В сучасних же умовах «шлях гуманної влади» може бути реалізований за допомогою трипалатного парламенту, який мав би складатися з Палати людей (представники населення), Палати вірцевих осіб (репрезентація сакральної легітимності) та Палати нації (репрезентація культурних цінностей). Палата людей обирається звичайним демократичним способом. У Палату вірцевих осіб обираються мислителі, які

проходять екзаменацію на знання класичних конфуціанських творів, а також оцінюються за випробувальним терміном перебування на адміністративній посаді. Головою Палати нації має бути нащадок Конфуція, який набирає членів палати з числа видатних представників культури, патріотів, нащадків визначних історичних особистостей. Закон, щоби бути прийнятим, має бути схваленим принаймні двома палатами. При цьому Палата вірцевих осіб має право вето, однак її голосу самого по собі не достаньо для прийняття рішення. Останнє відрізняє її від Опікунської ради в теократичному Ірані [1, с. 167 – 169].

3. Вертикальна модель: демократія внизу, меритократія нагорі [1, с. 172].

Політичні мислителі від часів античності і до нового часу, від Аристотеля до Монтеск'є, відзначали, що демократія краще працює у невеликих громадах [1, с. 172]. Власне вона є найближчою до моделі реальної влади в імператорському Китаї. Тобто, нагорі централізована влада, яку здійснюють (як вважалося) найдостойніші представники чиновників-конфуціанців (меритократів), внизу самоуправління окремих громад. Власне щось подібне спостерігається й у сучасному Китаї. Західні аналітики критикують китайську владу саме за відсутність демократії на вищих рівнях [1, с. 173].

Тобто, як видно з вищесказаного, ані демократія, ані меритократія не є суто західними, ані суто китайськими винаходами. Реальне застосування може і нерідко включає елементи іншого підходу.

Візьмемо західну і мусульманську цивілізації. Світоглядні основи обох слід шукати у т.зв. авраамічних релігіях: християнстві та ісламі відповідно. Авраамічні релігії та світогляди виходять з ідеї єдиного бога – творця, який створив цей світ (монотеїзм, креаціонізм), приписав йому закони, управляє ним і т.д., і т.п. Відповідні речі, хоча і є предметом віри в авраамічних релігіях, тим не менш розглядаються як більш менш самоочевидні з усіма витікаючими наслідками. Бог створив світ, приписав йому закони, закони можна пізнати розумом. Звідси можливість науки в сучасному розумінні цього слова. Сучасне західне світобачення є сциєнтистським, але цей сциєнтизм є результатом довгої еволюції західної культури, яка врешті решт відкинула світоглядні засади авраамічних релігій і зробила науку своїм символом віри. Тобто, якщо в середні віки науковці шукали підтвердження своїх ідей у Священному писанні, то тепер навпаки богослови намагаються знайти підтвердження релігійних догматів у наукових теоріях [2, с. 81]. Мусульманська цивілізація, чий внесок у розвиток науки не можна применшувати, в цьому плані відрізняється від західної хіба що іншими пропорціями елементів наукового та релігійного.

Сучасна західна цивілізація передбачає розподіл своїх носіїв на нації, мусульманська цивілізація такої поділ заперечує. Але чи є ця відмінність такою вже істотною. Середньовічна церква так само заперечувала поділ християн на окремі нації, а в сучасному мусульманському світі нації існують так само, як і в західному, не зважаючи на всі заперечення. Візьмемо, наприклад, Сирію, де зараз іде війна, як може видатися на позір, між деспотичною, але світською владою та релігійними екстремістами. Що насправді відбувається у Сирії?

Сирія – країна, що знаходиться на перехресті багатьох шляхів і відрізняється великим географічним та культурно-етнічним різноманіттям. Араби-сунніти складають близько 65 % населення, араби-алавіти – від 10 до 12 %, християни різних конфесій та етнічних груп – близько 10 %, курди – 10 %, є також турки, друзи та представники інших етносів та релігійних груп. Населення є також дуже строкатим у соціальному та економічному відношеннях: міське, сільське населення, племена, клани, робітники, селяни-землероби, кочовики-скотарі, інтелегенція тощо [5. с. 1–2]. З 1512-го до 1917-го року Сирія входила до складу Османської імперії, яка позиціонувала себе як халіфат, тобто багатокультурна держава усіх мусульман. Положення арабів у цьому халіфаті було досить амбівалентним: з одного боку, арабська мова визнавалася

священною мовою ісламу, з іншого, араби були одним із багатьох народів імперії, підпорядкованих правлячій турецькомовній верхівці. З XIX ст. починаються процеси національного відродження арабів. Процеси супроводжувалися зростанням відчуття арабської єдності, ідентичності, інтересу до класичної арабської мови і культури. Розпад Османської імперії, однак, не призвів до появи спільної держави усіх арабів. Замість цього колишні провінції Османської імперії були перетворені на т.зв. підмандатні території Великої Британії та Франції. Сирія стала підмандатною територією Франції. Бачачи культурно-конфесійне різноманіття Сирії, французи запропонували місцевим мешканцям розділити Сирію на декілька окремих держав, так, щоб кожна етно-конфесійна група мала свою державу. Сирійці відмовилися, заявляючи, що вони є єдиним народом. Тоді французи виділили в окрему державу Ліван, де близько 75 % населення склали християни, залишивши решту у виді єдиної держави Сирія. Почуття єдності, в основі якого немалою мірою лежало відчуття саме загальноарабської ідентичності, переважило внутрішні відмінності. Таким чином, протягом XX століття в Сирії, як і в інших арабських країнах, переважала подвійна арабсько-місцева (загальноарабсько-сирійська) ідентичність. І та, й інша сторони цієї ідентичності експлуатувалися політиками. Так, партія «Баас» («Відродження»), філія якої є в багатьох арабських державах, виступала за об'єднання усіх арабів у єдиній державі «від Марокко до Іраку, від Судану до Сирії» [5, с. 9]. У 1958-му році навіть Сирійські лідери добровільно поступилися першістю єгипетському президентові Насеру, зробивши Сирію частиною т.зв. Об'єднаної Арабської республіки (що складалася з Єгипту та Сирії). Конфедерація проіснувала недовго і врешті решт розпалася після поразки в арабсько-ізраїльській війні 1967-го року. Після розпаду президент Сирії Хафез Асад починає будувати т.зв. систему сирійського соціалізму та розбудовувати суто сирійську ідентичність. І ця розбудова виявилася доволі успішною.

Нинішня революція в Сирії розпочиналася із суто мирних виступів сирійців проти зловживань влади та за демократію. Ці виступи були жорстоко придушені режимом президента Башара Асада. У відповідь на терор з боку урядових військ та спецслужб у різних містах Сирії починають організовуватися загони самооборони. На перших порах, приблизно до 2013-го року, як мирна, так і збройна боротьба проти режиму носила загальносирійський характер, її учасники підкреслювали відданість ідеям національної єдності та суто світський характер своєї боротьби. У боротьбі брали участь представники усіх етносів і конфесій Сирії, включаючи алавітів, секту із якою в основному пов'язують правлячий режим. Режим, однак, зробив усе, щоб розбити цю єдність, зорганізовуючі банди, які під видом революціонерів чи представників інших груп та конфесій влаштовували погроми як меншин, так і суннітської арабської більшості. Тим самим режимові вдалося прив'язати більшу частину християн та алавітів до себе.

Наведений приклад вказує на те, що в мусульманському світі відбуваються процеси, аналогічні тим, які колись відбувалися в західному світі. За Хіджрою врешті решт у мусульман лише закінчується XIV століття.

Таким чином робимо загальний висновок: цивілізації як наднаціональні утворення існують (можна говорити про чотири такі утворення в XX столітті), однак, розвиваються вони за схожою логікою. Відмінності обумовлені конкретними географічними, історичними чи культурними відмінностями в різних частинах земної кулі.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Белл Деніел. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії / Деніел Белл – Київ, «Наш формат», 2017. – 310 с.

2. Білецький І.П. Феномен науки в контексті парадигм філософування / І.П. Білецький // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «Теорія культури і філософія науки», випуск № 56, 2017. – 100 с.
3. Гангтінгтон Самюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. / Самюел П. Гангтінгтон – Львів, «Кальварія», 2006. – 480 с.
4. Переслегин Сергей. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. / Сергей Переслегин. – Москва: АСТ, Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2007. – 622 с.
5. Yassin-Kassab Robin, Al-Shami Leila. Burning Country. Syrians in Revolution and War / Robin Yassin-Kassab, Leila Al-Shami. – Pluto Press 345 Archway Road, London N6 5AA, 2016. – 302 pages.